Starohrvatska prosvjeta
III. serija – svezak/vol. 52/2025.

UDK 003.071(497.584)"08"
Izvorni znanstveni rad / Original scientific paper

Niko Kapetanić
Put dr. Ante Starčevića 5,
Kupari, Mlini,
HR – 20207

Ranosrednjovjekovni grčki natpis iz Dubrovnika

Autor rada obrađuje dosad nezapaženi ulomak srednjovjekovne kamene plastike s grčkim natpisom. Natpis se može datirati u 9. stoljeće te je vjerojatno pripadao jednom od danas nestalih sakralnih objekata. S obzirom na blizinu mjesta nastanka, ostavlja se mogućnost da je riječ o crkvi sv. Kuzme i Damjana, koja je prethodila kapeli sv. Bartula i nalazi se najbliže mjestu pronalaska ovoga kamenog ulomka.

U radu se također razmatra postojanje još jednog grčkog natpisa na ophodnom raspelu iz Župe dubrovačke, kao i pojava grecizirajućih oblika slova na epigrafskim natpisima s moćnika glave sv. Vlaha. Dubrovački nalaz ima posebnu vrijednost jer ga prati isti predromanički kameni likovni ansambl kakav se pojavljuje na precizno datiranoj skupini kamenoga crkvenog namještaja s lokaliteta sv. Petra, unutar današnjeg perimetra grada Dubrovnika.

Ključne riječi: *Dubrovnik, predromanika, grčki natpis, crkveni kameni namještaj, epigrafika.*

An early medieval Greek inscription from Dubrovnik

The author examines a previously unnoticed fragment of medieval stone sculpture bearing a Greek inscription. The inscription is dated to the 9th century and most probably belonged to one of the sacral buildings that have since disappeared. Given its proximity to the findspot, it is presumed to have originated from the Church of Sts. Cosmas and Damian, which preceded the Chapel of St. Bartholomew and was located closest to the place where the stone fragment was discovered.

The paper also discusses the existence of another Greek inscription preserved on a processional cross from Župa dubrovačka, as well as the occurrence of Graecising letter forms in the inscriptions on the reliquary containing the head of St. Blaise. The particular significance of the find from Dubrovnik lies in the fact that it is accompanied by the same pre-Romanesque ensemble of carved stone ornament as that found on a precisely dated group of stone church furnishings from the site of St. Peter's, within the present-day perimeter of the city of Dubrovnik.

Keywords: *Dubrovnik, pre-Romanesque, Greek inscription, church stone furnishings, epigraphy*

UVOD

Poleogeneza Dubrovnika započinje u kasnoj antici, grad se prvi put spominje u djelu *Cosmographia* anonimnog pisca iz Ravene kao Ragusium gdje se spominje cijeli niz novih imena *civitates,* kako ih on naziva.[1] Riječ je o gradovima čiji su početci sežu u kasnu antiku što je potvrđeno u Dubrovniku ali i drugim našim gradovima na obali i otaocima.[2] Na Nicejskom saboru 787. godine nema spomena raguzijskog biskupa. Grad je u tom periodu zatvoren u školjku svojih bedema i razvija se kao važna postaja na pomorskom trgovačkom putu između istoka i zapada. Dolazak franačke vojske i mornarice na Jadran, zaposjedanje Venecije, Istre i Dalmacije te istodobne borbe s Bizantom na jugu Italije uveli su Istočno Carstvo u dugotrajni rat (787.–812.) s Karlom Velikim. Tek u sukobu dviju tadašnjih velesila istočna obala Jadrana ponovno izlazi na svjetlo povijesne scene nakon približno 150 godina povijesne tame.[3] Bizant se tek tada ponovno zainteresirao za svoju nekadašnju provinciju Dalmaciju, pri čemu posebnu važnost dobiva Dubrovnik. Zbog svojega položaja postaje važna točka pomorskog puta između Carigrada i Ravenne te značajno središte bizantske Dalmacije.[4] Političke i crkvene okolnosti konačno će se okrenuti u njegovu korist. Nakon Ahenskog mira 812. godine, Venecija i niz dalmatinskih gradova (Krk, Osor, Rab, Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik, Kotor) te neki otoci vraćaju se Bizantu, dok Istra zajedno s Hrvatskom ostaje pod franačkim suverenitetom. Konačno će se i Dubrovački biskup se prvi put spomenuti na splitskim crkvenim saborima održanima između 925. i 928. godine.[5]

U Dubrovniku se u tom razdoblja može prepoznati intenzivna građevna aktivnost u kompleksu crkve sv. Petra, podignute iznad temelja starokr-

1 Medini 1978, str. 79-82.
2 Katić 1999-2000, str. 44-48
3 Goldstein 1999, str. 150-156.
4 Ničetić 1996, str. 96.
5 Usporedba Konstantina Porfirogeneta, Popa Dukljanina, Milecija i Tome Arhiđakona pokazuje da svi, neovisno jedan o drugome, koriste isto starije dubrovačko predložno vrelo. Riječ je o zapisu starijem od 10. stoljeća. Na temelju njihovih podudarnosti moguće je djelomično rekonstruirati taj zajednički izvor, u kojem se spominje i prvi dubrovački biskup Ivan, vjerojatno u okviru biskupskog kataloga ili episkopalne kronike. Katičić 1988, str. 5–38.

INTRODUCTION

The beginnings of the urban genesis of Dubrovnik can be traced back to Late Antiquity. The city is first mentioned as *Ragusium* in the *Cosmographia* of the Anonymous Geographer of Ravenna, who records a whole series of new names for late antique cities (*civitates*).[1] The origins of these urban centres date back to Late Antiquity, as has been confirmed in Dubrovnik, but also in other Croatian cities along the coast and on the islands.[2] The Second Council of Nicaea of 787 contains no mention of a bishop of Ragusa. During this period, the city remained confined within the circuit of its ramparts and developed into an important station along the maritime trade route connecting East and West.

The arrival of the Frankish army and fleet in the Adriatic, the occupation of Venice, Istria and Dalmatia, and at the same time the battles with Byzantium in southern Italy drew the Eastern Roman Empire into a prolonged conflict (787 – 812) with Charlemagne. It was only through the conflict between these two great powers that the eastern Adriatic coast re-emerged onto the historical stage after approximately 150 years of relative historical obscurity.[3] It was only at this point that Byzantium renewed its interest in its former province of Dalmatia, within which Dubrovnik assumed particular importance. Owing to its strategic position, the city became a key point on the maritime route between Constantinople and Ravenna and an important centre of Byzantine Dalmatia.[4]

Political and ecclesiastical circumstances ultimately turned into its favour and further strengthened its position. Following the Treaty of Aix-la-Chapelle of 812, Venice and a number of Dalmatian cities (Krk, Osor, Rab, Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik and Kotor), together with several islands, were restored to Byzantine rule, while Istria and Croatia remained under Frankish sovereignty. The bishop of Ragusa is finally mentioned explicitly for the first time in the records of the Church Councils of Split, held between 925 and 928.[5]

1 Medini 1978, pp. 79-82.
2 Katić 1999-2000, pp. 44-48.
3 Goldstein 1999, pp. 150-156.
4 Ničetić 1996, p. 96.
5 A comparison of the texts of Constantine Porphyrogenitus, the Priest of Duklja, Miletius and Thomas the Archdeacon shows that, independently of one anoth-

Sl. 1 - Položaj kamenog ulomka s natpisom na fasadi kuće (foto: Lj. Gamulin)

Fig. 1 - Location of the stone fragment with the inscription on the façade of the house (photo: Lj. Gamulin)

šćanske crkve. [6] U to je vrijeme obnovljena i rekonstruirana i stara dubrovačka starokršćanska bazilika.[7] Obnovljenu crkvu snažno obilježuju djelomično sačuvane freske crkvenih otaca u apsidi glavne lađe te bogatstvo kamene predromaničke reljefne baštine.[8]

Korpusu urbane ranosrednjovjekovne plastike možemo pridružiti nalaz kamenog ulomka od vapnenca s grčkim natpisom.[9] Ovaj kameni reljef uzidan je u Dubrovniku na adresi Crijevićeva ulica br. 10. Kameni ulomak ugrađen je na visini većoj od pet metara na fasadi kuće koja je orijentirana prema ulici (sl.1).

6 Ovi nalazi u Dubrovniku mogu se shvatiti u okviru ranosrednjovjekovnog kontinuiteta istočnojadranskog prostora, gdje se kasnoantička tradicija postupno preoblikuje kroz 7. i 8. stoljeće. Umjesto naglog prekida, radi se o sporoj transformaciji koja u 9. stoljeću prelazi u predromaniku, pa se stariji elementi zadržavaju i prilagođavaju novim liturgijskim i graditeljskim potrebama. Jurković, 1988-1989, str. 41-48.

7 Košćak 1989, str. 37.

8 Žile 2001, str. 472-480.

9 Ovom prigodom zahvaljujem Toniju Kursaru koji je prvi uočio natpis. Zahvaljujem i Tomislavu Šakoti koji je natpis djelomično očistio, kao i Ljubu Gamulinu na izrađenim fotografijama natpisa.

In Dubrovnik, this period was marked by intensive building activity within the complex of the Church of St. Peter, erected over the foundations of an early Christian church.[6] At this time, the old early Christian basilica of Dubrovnik was also restored.[7] The restored church is particularly distinguished by the partially preserved frescoes of the Church Fathers in the apse of the main nave, as well as by a rich corpus of pre-Romanesque stone relief sculpture.[8]

The find of a limestone fragment bearing a Greek inscription can now also be added to the corpus of early medieval urban stone sculpture.[9] This stone relief is built into a wall in Dubrovnik at the street Crijevićeva ulica no.10, where the stone fragment is incorporated into the street-facing façade of a building at a height of more than five metres (fig. 1).

Figure 1. Location of the stone fragment with the inscription on the façade of the house (photograph taken by Ljubo Gamulin)

The inscribed fragment measures 38 cm in length and 24 cm in height. The upper part of the spolium bears a 12.5-cm-high interlace ornament characteristic of Pre-Romanesque sculpture, while the lower part contains an inscription field (frame) measuring 5–5.5 cm in height. The letters are consequently approximately 4.5 cm high (figs. 2 and 2a).

The discovered fragment of the early medieval inscription was in all likelihood originally incor-

er, all four authors drew on the same earlier source from Dubrovnik. This was a record dating from before the 10th century. The correspondences among their accounts make it possible to partially reconstruct this common source, which also mentions John, the first bishop of Dubrovnik, probably within an episcopal catalogue or chronicle. Katičić 1988, pp. 5-38.

6 These finds from Dubrovnik may be viewed within the context of the early medieval continuity of the eastern Adriatic region, where the late antique tradition underwent a gradual transformation during the 7th and 8th centuries. Rather than an abrupt break, this was a gradual process of transformation that developed into the pre-Romanesque style in the 9th century, with earlier elements being retained and adapted to new liturgical and architectural requirements. Jurković, 1988-1989, pp. 41-48.

7 Košćak 1989, p. 37.

8 Žile 2001, pp. 472-480.

9 I would like to take this opportunity to thank Toni Kursar, who was the first to notice the inscription, Tomislav Šakota, who partially cleaned it, and Ljubo Gamulin for taking the photographs.

Ulomak s natpisom dug je 38 cm, a visok 24 cm. Na gornjem dijelu spolije nalazi se motiv predromaničkog pletera visine 12,5 cm, dok se u donjem dijelu nalazi natpisni okvir visine 5–5,5 cm. Iz toga proizlazi da je visina slova približno 4,5 cm (Slika 2).

Pronađeni fragment ranosrednjovjekovnog epigrafskog natpisa vjerojatno je izvorno bio smješten u sakralnom objektu, kao dio oltarne pregrade ili crkvenog portala. Pretpostavlja se da je natpis, pisan grčkim pismom, nastao u razdoblju bizantskoga vrhovništva, koje je u Dubrovniku, s prekidima, trajalo do 1204. godine, a u širem povijesnom okviru do pada Bizantskog Carstva 1453. godine, odnosno do vladavine posljednjega bizantskog cara Konstantina XI. Paleologa Dragaša.[10]

S obzirom na tipologiju pleterne ornamentike isklesane iznad samoga natpisa, njegov nastanak može se okvirno datirati u 9. stoljeće. [11]

Prisutnost natpisa pisanih grčkim pismom na širem dubrovačkom području, iako rijetka, uklapa se u širi povijesni kontekst bizantske uprave i kulturnog utjecaja na istočnojadranski prostor. Tako se jedan natpis nalazi u Župi dubrovačkoj na ophodnom raspelu koje potječe s lokaliteta u okolici crkve sv. Đurđa u Buićima,[12] dok je drugi, znatno stariji, sačuvan na otoku Lopudu.[13] Natpis iz Župe dubrovačke najbliži je sačuvani srednjovjekovni grčki natpis na dubrovačkom području, a općenito su na prostoru nekadašnje bizantske Dalmacije takvi nalazi iznimno rijetki.[14]

Takva pojava grčkih natpisa može se sagledati u kontekstu razdoblja makedonske dinastije i vladavine cara Bazilija II., kada je bizantska vlast nad Dalmacijom bila učvršćena, a tema Gornje Dalma-

Sl. 2 - Crtež ulomka s grčkim natpisom (crtež. N. Šimundić Bendić)
Fig. 2 - Drawing of the stone fragment with the Greek inscription (drawing: N. Šimundić Bendić)

porated into a sacral building, where it may have formed part of an altar screen or a church portal. It is presumed to have been produced during the period of Byzantine suzerainty, which in Dubrovnik, with certain interruptions, continued until 1204 and, within the broader historical framework, until the fall of the Byzantine Empire in 1453, i.e. until the reign of the last Byzantine emperor, Constantine XI Dragases Palaiologos.[10]

Based on the typology of the interlace ornament carved above the inscription itself, the inscription can tentatively be dated to the 9th century. [11]

Although rare, the presence of inscriptions written in Greek script in the Dubrovnik area fits within the historical context of Byzantine administration and cultural influence in the eastern Adriatic region. Thus, one Greek inscription is preserved in Župa dubrovačka, namely on a processional cross found in the vicinity of the Church of St. George at Buići,[12] while another, considerably earlier example, has been found on the island of Lopud.[13] The

10 Lupis 2007, str. 355-377.

11 Veći broj ulomaka kamene pleterne plastike otkriven je tijekom recentnih arheoloških istraživanja i revizijskih iskopavanja na lokalitetima crkve sv. Stjepana na Pustijerni, katedrale sv. Marije te predromaničke crkve sv. Petra Velikoga u Kaštelu (Bjelovučić 1929; Peković 2010; Vežić 2014).

12 Лупис, Милановић 2018, str.108.

13 Na dubrovačkom području sačuvan je još jedan natpis pisan grčkim pismom, koji se nalazi na Lopudu i znatno je stariji, datiran u 5. stoljeće. Riječ je o dijelu sarkofaga na kojem je uklesano ime pokojnika (Basić, Zeman 2017–2018).

14 Poznat je i zadarski ulomak arhitrava s nekoliko grčkih slova što upućuje na rijetku, ali potvrđenu prisutnost grčkog pisma na istočnoj obali Jadrana. Katičić 1998, str. 239.

10 Lupis 2007, pp. 355-377.

11 A larger number of fragments of interlace stone sculpture have come to light during recent archaeological excavations and revision excavations at the sites of the Church of St. Stephen in Pustijerna, the Cathedral of St. Mary and the pre-Romanesque Church of St. Peter the Great in Kaštel (Bjelovučić 1929; Peković 2010, 2012; Vežić 2014).

12 Лупис, Милановић 2018, p. 108.

13 Another inscription written in Greek script has been preserved in the Dubrovnik area. It originates from

cije ostala pod izravnom upravom središnje vlasti, bez prijenosa upravnih ovlasti na lokalne sklavinije.[15]

OPIS I ANALIZA NATPISA

Na sačuvanome dijelu fragmenta moguće je razabrati ukupno deset slova, premda je čitanje prvoga, a djelomično i posljednjega slova, nesigurno. Natpis je sačuvan u sljedećem obliku (Slika 2 i 2a):

... (X) ΚΑΧΕΡΕΗΠ (Y)...

S obzirom na nesigurnost pri čitanju početnoga i završnoga slova, može se pretpostaviti da je izvorno bilo sačuvano svega osam i pol slova, zbog čega bi natpis valjalo rekonstruirati i čitati u obliku:

.] ΚΑ ΧΕΡΕ Η Ρ [Υ ?.

Prostora za interpretaciju ostaje vrlo mnogo. Jedina riječ sačuvana u cijelosti jest ΧΕΡΕ, što predstavlja srednjovjekovni oblik klasičnog grčkog χαῖρε, pri čemu je vidljiva karakteristična pozna monoftongizacija diftonga αι. Upravo ta riječ uvelike olakšava moguću interpretaciju natpisa.

Naime, poznat je velik broj natpisa iz klasičnoga i postklasičnoga razdoblja koji sadržavaju formulu „ime u vokativu + χαῖρε" u značenju „X, zdravo!" odnosno „X, budi zdrav, živio!", usporedivu s latinskim konstrukcijama koje uključuju izraz „salve". Takve su formule osobito česte u kombinaciji s „*nomina sacra*", primjerice: „Salve, Domine!" ili „Salve, Virgo!". Prema tome, može se pretpostaviti da je riječ koja prethodi izrazu ΧΕΡΕ, a od koje je sačuvan samo završetak ΚΑ, bila neki oblik vokativa. U grčkoj gramatici vokativi na -α pojavljuju se kod pojedinih imenica ženskoga roda, kao i kod muških imenica koje završavaju na -ης i -ας. Dakako, nije isključena ni mogućnost drukčije interpretacije, primjerice da je riječ o drugim oblicima, poput broja κα (= 21) ili određenih glagolskih oblika. Ipak, s obzirom na usporedbe iz poznatoga korpusa natpisa, najvjerojatnijim se čini da je riječ o muškom ili ženskom imenu koje završava na -κα(ς). Konačno, valja uzeti u obzir i mogućnost da se radi o postklasičnoj grčkoj imenici odnosno tituli ΔΟΥΚΑΣ, koja je bila učestala u administrativnome sustavu bizantske uprave.[16] To bi predstavljalo jednu od rijetkih potvrda bizantskih službenih titula u natpisima na

[15] Ferluga 1970, str. 63–83; Ferluga 1976, str. 193–213; Steindorff 1984, str. 102–111, 134–136.

[16] Katičić 1988, str. 8-11.

inscription from Župa dubrovačka is the geographically closest medieval monument of this type, while Greek inscriptions are, more generally, exceptionally rare throughout the territory of former Byzantine Dalmatia.[14]

The occurrence of these Greek inscriptions may be viewed within the context of the Macedonian dynasty, particularly the reign of Emperor Basil II, when Byzantine authority in Dalmatia was consolidated and the theme of Upper Dalmatia remained under the direct administration of the central government, without the transfer of administrative powers to the local *sclaviniae*.[15]

DESCRIPTION AND ANALYSIS OF THE INSCRIPTION

A total of ten letters can be discerned on the surviving part of the fragment, although the reading of the first and, to a lesser extent, the final letter remains uncertain. The inscription reads as follows (Figs. 2 and 2a):

... (X) ΚΑΧΕΡΕΗΠ (Y)...

Given the uncertainty concerning the initial and final letters, it may be assumed that no more than eight and a half letters were originally preserved, allowing the inscription to be reconstructed and read as follows:

.] ΚΑ ΧΕΡΕ Η Ρ [Υ ?.

The inscription remains open to considerable interpretation. The only word preserved in full is ΧΕΡΕ, the medieval form of classical Greek χαῖρε, in which the characteristic late monophthongisation of the diphthong αι is apparent. It is precisely the presence of this word that provides the principal basis for a possible interpretation of the inscription.

A considerable number of inscriptions dating from the classical and post-classical periods contain the formula "name in the vocative + χαῖρε", conveying the sense of "X, greetings!" or "X, be well,

Lopud and is considerably earlier, dating to the 5th century. It is an early Christian epitaph on a fragment of a sarcophagus on which the name of the deceased is carved (Basić, Zeman 2017–2018).

[14] A fragment of an architrave from Zadar with several Greek letters is also known, attesting to the rare but documented use of the Greek script on the eastern Adriatic coast. Katičić 1998, p. 239.

[15] Ferluga 1970, pp. 63–83; Ferluga 1976, pp. 193–213; Ferluga 1978; Steindorff 1984, pp. 102–111, 134–136.

prostoru Dalmacije, pri čemu je dosad jedini poznati izniman primjer trogirski prokonzul.[17]

Posljednja dva (odnosno dva i pol) slova još je teže interpretirati. Slovo *eta (H)* zasigurno predstavlja određeni član ženskoga roda ἡ, što implicira da je sljedeća riječ imenica ženskoga roda koja započinje slovom *pi* (Π). Problematično je, međutim, iduće slovo kojemu paleografski odgovara ili *sigma* (Σ) ili *ypsilon* (Y). Prva je mogućnost manje vjerojatna budući da se slijed *pi* + *sigma* u pravilu zapisuje jednim slovom, *-psi* (Ψ). Ako se slijed čita kao ΠΥ, ostaje otvoreno pitanje o kojoj bi se riječi moglo raditi. Pregled korpusa grčkih natpisa nije dao nijedan rezultat za niz „χαῖρε ἠπ", a općenito je slijed „χαῖρε ἠ" rijedak i pojavljuje se tek u vrlo ograničenom broju konteksta. Što se tiče riječi koje započinju nizom ΠΥ, one su također relativno rijetke, osobito u ženskom rodu. U Sencovom rječniku grčkog jezika svega se četiri stranice odnose na taj slijed slova, što dodatno potvrđuje ograničenost mogućih interpretacija.[18]

Iako je okvirno datiranje već navedeno, potrebno je istaknuti još nekoliko podataka koji mogu preciznije odrediti kronologiju natpisa. Natpis je uklesan u monumentalnom stilu, bez razmaka među riječima, što je karakteristično za razdoblje od 6. do 9. stoljeća. Najveći broj pleternih ulomaka pronađenih u Gradu potječe iz istraživanja crkve sv. Petra Velikoga, izgrađene krajem 10. stoljeća. Nadalje, crkva sv. Stjepana, smještena istočnije u Pustijerni, sadrži značajne nalaze predromaničkog pletera te se u izvorima spominje u 10. stoljeću. Važni su i nalazi iz 9. i 11. stoljeća, otkriveni tijekom istraživanja dubrovačke katedrale sv. Marije, nekadašnje crkve sv. Vlaha. Budući da se predmetna vapnenačka spolija s natpisom nalazi uzidana u Crijevićevoj ulici, na prostoru koji predstavlja izvornu granicu između seksterija Sv. Petra i Pustijerne, teško je sa sigurnošću utvrditi kojoj je crkvenoj cjelini izvorno pripadala. Tip pletera uklesan iznad natpisa može se opisati kao dvije isprepletene troprute vrpce s kuglastim motivima u sredini. Istovjetan tip pletera nalazimo i na još nekoliko primjeraka crkvenog kamenog namještaja:

- Nedovršeni kapitel iz crkve sv. Petra Velikoga (Slika 3).[19]

may you live long!", comparable to Latin constructions employing the expression *salve*. Such formulae occur particularly frequently in conjunction with *nomina sacra*, for example, *Salve, Domine!* or *Salve, Virgo!*. It may therefore be assumed that the word preceding XEPE, of which only the ending KA is preserved, was some form of the vocative. In Greek grammar, vocatives ending in -α occur with certain feminine nouns and with masculine nouns ending in *-ης* and *-ας*. An alternative interpretation cannot, of course, be excluded, including the possibility that the preserved letters represent another grammatical form, such as the numeral κα (= 21) or certain verbal forms. Nevertheless, in view of comparisons with the known corpus of inscriptions, a masculine or feminine personal name ending in *-κα(ς)* appears the most plausible interpretation. Finally, the possibility should also be considered that this may be a post-classical Greek noun, or rather the title ΔΟΥΚΑΣ, which was common within the administrative system of Byzantine government.[16] This would constitute one of the rare attestations of Byzantine official titles in inscriptions from the territory of Dalmatia; the only comparable exceptional example known to date is the proconsul of Trogir.[17]

The final two (or rather two and a half) letters, are considerably more difficult to interpret. The letter *eta* (H) can confidently be understood as the feminine definite article ἡ, indicating that the following word was a feminine noun beginning with the letter *pi* (Π). The subsequent letter is problematic, however, as its palaeographic form may correspond either to *sigma* (Σ) or to *ypsilon* (Y). The former is less likely, since the sequence *pi* + *sigma* is normally represented by the single letter - *psi* (Ψ). If the sequence is read as ΠΥ, the question remains as to what word it might represent. A survey of the corpus of Greek inscriptions has yielded no result whatsoever for the sequence χαῖρε ἠπ, while the sequence χαῖρε ἠ is itself rare and occurs in only a very limited number of contexts. Words beginning with ΠΥ are likewise relatively uncommon, particularly among feminine nouns. In Senc's *Greek-Croatian Dictionary*, only four pages are devoted to this sequence of letters, further confirming the limited range of possible interpretations.[18]

17 Burić 1990, str. 239-249.
18 Čitanje natpisa izvršio je Lovre Katić.
19 Peković 2010, str. 96.

16 Katičić 1988, pp. 8-11.
17 Burić 1990, pp. 239-249.
18 The inscription was read by Lovre Katić.

Sl. 3 - Kapitel stupa u prezbiteriju crkve sv. Petra Velikoga, 8.-9. st. (preuzeto iz: Peković 2010, 96)
Fig. 3 - Capital of a column in the presbytery of the Church of St. Peter the Great, 8th–9th century (taken from: Peković 2010, 96)

- Kapitel sa stupa u prezbiteriju crkve sv. Petra Velikoga.[20]

- Kapitel stupa u prezbiteriju crkve sv. Petra Velikoga, na kojem srednji dio nije dovršen, po svemu sudeći pripada istom paru kao i prethodno spomenuti ulomak.[21]

Pretpostavlja se da su ovi ulomci pripadali starijoj crkvenoj građevini koja se nalazila na mjestu kasnije crkve sv. Petra Velikoga, vjerojatno crkvi sv. Srđa i Bakha, te se datiraju u 8. – 9. stoljeće.

- Ulomak pluteja iz predromaničke crkve sv. Stjepana u Dubrovniku.

Predromanički pleter kojim je plutej ukrašen razlikuje se od prethodno navedenih primjera jer su umjesto dviju troprutih isprepletene dvoprute vrpce.[22] Ulomak se datira u 9. stoljeće.

U sklopu arheoloških istraživanja na prostoru današnje katedrale sv. Marije, koja su trajala od 1981. do 1987. godine, te je nalaze 2001. godine sustavno obradio Ivica Žile, izdvojena je kamena plastika s predromaničkim pleterom i natpisima. Autor je te nalaze podijelio na one iz sredine 9. stoljeća, iz vremena izgradnje prve katedrale na tom

Although an approximate date has already been proposed, several additional observations merit emphasis, as they may contribute to establishing a more precise chronology for the inscription. The inscription is carved in a monumental style, without spaces between words, a practice characteristic of the period between the 6th and the 9th centuries. The largest number of interlace fragments recovered within the city comes from the excavation of the Church of St. Peter the Great, built at the end of the 10th century. The Church of St. Stephen, situated further to the east in Pustijerna, has likewise yielded important finds of pre-Romanesque interlace sculpture and is mentioned in written sources in the 10th century. Of particular significance are also the finds dating to the 9th and 11th centuries, discovered during excavations of the Cathedral of St. Mary in Dubrovnik (formerly the Church of St. Blaise). Since the limestone spolium bearing the inscription is built into a wall in Crijevićeva ulica, in an area that historically constituted the boundary between the sexteria of St. Peter and Pustijerna, it is difficult to determine with certainty to which ecclesiastical complex the fragment originally belonged to. The interlace ornament carved above the inscription consists of two interlaced three-strand bands with globular motifs at their centre. An identical type of interlace occurs on several other examples of church stone furnishings, including:

- An unfinished capital from the Church of St. Peter the Great (fig. 3).[19]

- Capital of a column in the presbytery of the Church of St. Peter the Great.[20]

- Capital of a column in the presbytery of the Church of St. Peter the Great, whose central section was left unfinished and which, in all likelihood, belongs to the same pair as the fragment mentioned above.[21]

These fragments are presumed to have belonged to an earlier sacral structure that stood on the site of the later Church of St. Peter the Great, probably the Church of Sts. Sergius and Bacchus, and are dated to the 8th–9th century.

- A fragment of a pluteus from the pre-Romanesque Church of St. Stephen in Dubrovnik.

20 Menalo 2003, str. 63; Peković 2010, str. 110-111. Inv. br. 3751

21 Menalo 2003, str. 62; Peković 2010, str. 112-113. Inv. br. 3752

22 Karaman 1959, 180-181; Peković 2010, str. 184-185.

19 Peković 2010, p. 96.

20 Menalo 2003, p. 63; Peković 2010, pp. 110-111. Inv. no. 3751

21 Menalo 2003, p. 62; Peković 2010, pp. 112–113. Inv. no. 3752

Sl. 4 - Ulomak kamenog okvira vrata ukrašen predromaničkim pleterom, vjerojatno 9. stoljeće (preuzeto iz: Žile 2001, 458, 484, T. 1. 3)

Fig. 4 - Fragment of a stone door frame decorated with pre-Romanesque interlace, probably 9th century (taken from: Žile 2001, 458, 484, Pl. 1. 3)

lokalitetu, te na one iz sredine 11. stoljeća, kada je nakon crkvenog raskola 1054. godine katedrala preuređena.[23] Među izdvojenim nalazima ističu se tri nalaza vapnenačke kamene plastike:

- Ulomak kamenog okvira duljine 75 cm, visine 22 cm i debljine 12 cm (Slika 4.).

Ulomak je ukrašen istovjetnim tipom predromaničkog pletera kao i spolija s grčkim natpisom. Bočna je stranica dekorirana troprutom pletenicom, pri čemu su u slobodnim poljima izvedeni kuglasti motivi. Takva ornamentika upućuje na dataciju najkasnije u 9. stoljeće.

- Ulomak arhitrava izrađen od vapnenca, očuvanih dimenzija 40 cm dužine, 17,5 cm visine i 9 cm debljine.

Na temelju donjeg sačuvanog epigrafskog polja može se zaključiti da se radi o početku trabeacije oltarne pregrade, na kojoj je sačuvana invokacija ispisana u kontrahiranom obliku. Nakon uparanog križa trokutastih završetaka hasta čita se formula I(n) no(mine) D(o)M(ini). Visina slova iznosi 5,5 cm. U grafemima latiničkoga pisma uočava se miješanje elemenata grčkog alfabeta, osobito u oblicima slova O (omikron) i Δ (delta). Slovo O izvedeno je u romboidnom obliku, što predstavlja karakterističnu značajku ranosrednjovjekovne epigrafije ne samo šireg dubrovačkog područja, nego i šireg ja-

[23] Žile 2001, str. 455-515.

The pre-Romanesque interlace ornament decorating the pluteus differs from the examples described above in that it consists of two interlaced two-strand bands rather than two three-strand bands.[22] This fragment is dated to the 9th century.

Stone sculpture with pre-Romanesque interlace and inscriptions was also identified among the finds recovered during archaeological excavations conducted at the site of the present-day Cathedral of St. Mary between 1981 and 1987. The finds were subsequently systematically studied by Ivica Žile in 2001, who divided these finds into those dating to the mid-9th century, corresponding to the time of the construction of the first cathedral on the site, and those of the mid-11th century, when the cathedral was refurbished following the Schism of 1054.[23] Particularly noteworthy among these finds are three specimens of limestone sculpture:

- Fragment of a stone frame, 75 cm long, 22 cm high and 12 cm thick (fig. 4).

This fragment is decorated with the same type of pre-Romanesque interlace as the spolium bearing the Greek inscription. Its lateral face is decorated with a three-strand plait, with globular motifs occupying the intervening fields. Ornament of this type points to a dating no later than the 9th century.

- Fragment of a limestone architrave, with preserved dimensions of 40 cm in length, 17.5 cm in height and 9 cm in thickness.

On the basis of the preserved lower epigraphic field, it can be concluded that this is the beginning of the entablature of an altar screen, on which an invocation is preserved in contracted form. Following an incised cross with triangular terminals to its arms, the formula *I(n) no(mine) D(o)M(ini)* can be read. The letters are 5.5 cm high. The letterforms of the Latin alphabet exhibit a mixture of elements derived from the Greek alphabet, particularly in the forms of O (*omicron*) and Δ (*delta*). The letter O is executed in a rhomboid form, a characteristic feature of early medieval epigraphy not only in the Dubrovnik area but also throughout the entire Adriatic region, which at this time was strongly influenced by the Byzantine cultural sphere and the Greek orthographic tradition.

- Fragment of a limestone beam, with preserved dimensions of 38 cm in length, 18 cm in height and 10.5 cm in thickness (fig. 5).

[22] Karaman 1959, 180–181; Peković 2010, pp. 184–185.
[23] Žile 2001, pp. 455-515.

dranskog prostora, koji je u tom razdoblju bio pod izraženim utjecajem bizantskoga kulturnog kruga i grčke ortografske tradicije.

- Ulomak kamene grede izrađene od vapnenca, očuvanih dimenzija 38 cm dužine, 18 cm visine, i 10, 5 cm debljine (Slika 5.).

Ulomak je sekundarno ugrađen u južni romanički zid katedrale, a na njegovoj je prednjoj strani uklesan natpis. Zbog fragmentarnog stanja teško ga je sa sigurnošću atribuirati te u cijelosti epigrafski interpretirati. Visina slova varira od 2 do 10 cm. Sačuvani dio natpisa „… DEP(ro) CIVI …" može se čitati kao de pro civi(tate). Posebnost ovog epigrafskog spomenika jest uporaba grčkog grafema Y za latiničko i, odnosno za glasove u i v. Na ovom, kao i na prethodno obrađenom natpisu, jasno je uočljivo miješanje grčkih i latinskih grafema.

ZAKLJUČAK

Sve navedeno upućuje na zaključak da je natpis vjerojatno nastao najkasnije u 9. stoljeću te da je pripadao nekom starijem sakralnom objektu, moguće crkvi sv. Kuzme i Damjana, koja se nalazila na lokaciji kapelice sv. Bartula, uz biskupsku palaču, odnosno palaču Sorgo, podignutu na kasnoantičkom zidu.[24]

Riječ je, koliko je do sada poznato, o drugom pronađenom natpisu u Dubrovniku pisanom srednjovjekovnim (bizantskim) grčkim pismom. Prvi takav primjer predstavlja natpis na brončanom ophodnom raspelu iz Zakule, koje potječe s arheološkog nalazišta crkve sv. Jurja (sv. Đurđe u Buićima), a datira se u 11. – 12. stoljeće.[25]

Njegov nalaz potvrđuje da je tijekom bizantske uprave, kao i u drugim dalmatinskim gradovima, u Dubrovniku uz latinsko bilo u uporabi i grčko pismo, iako je njegova primjena bila ograničena te se prvenstveno očituje u rijetkim epigrafskim spomenicima. U tom je kontekstu posebno zanimljiv i epigrafski spomenik – moćnik glave sv. Vlaha – izrađen s posebnom namjerom za latinski grad unutar bizantske ekumene, pri čemu su sigle na reljefima izvedene grecizirajućim oblikom latiničnog alfabeta. Posebno se ističe prikaz sv. Petra s ključevima, simbolom apostolske utemeljenosti i supremacije,

[24] Fisković 1997, str. 261-275; Marasović 2013, str. 122-125, Žile 1997, str. 107-108.

[25] Lupis 1996, str. 65–77; Žile 1996, str. 40–64; Žeravica et al. 2007, str. 56; Лупис, Милановић 2018,, str. 107–126; Lupis 2023, str. 213.

Sl. 5 - Ulomak kamene grede s epigrafičkim natpisom, vjerojatno 11. stoljeće
(preuzeto iz: Žile 2001: 466, T. VII, 2)
Fig. 5 - Fragment of a stone beam with an epigraphic inscription, probably 11th century (taken from: Žile 2001: 466, Pl. VII, 2)

The fragment was reused in the southern Romanesque wall of the cathedral, with an inscription carved on its front face. Due to its fragmentary condition, it is difficult to attribute it with certainty or to provide a complete epigraphic interpretation. The preserved letters range from 2 to 10 cm in height. The surviving portion of the inscription, … *DEP(ro) CIVI* …, may be read as *de pro civi(tate)*. The most distinctive feature of this monument is the use of the Greek grapheme Y to represent the Latin *i*, i.e. the sounds *u* and *v*. Here, as in the inscription discussed above, the intermixture of Greek and Latin graphemes is clearly evident.

CONCLUSION

All the evidence discussed above suggests that the inscription was probably produced no later than the 9th century and originally belonged to an earlier sacral building, possibly the Church of Sts. Cosmas and Damian, which stood on the site of the Chapel of St. Bartholomew, adjacent to the bishop's palace (the Sorgo Palace), and was erected upon a late antique wall.[24]

As far as is currently known, this is the second inscription discovered in Dubrovnik written in medieval, i.e. Byzantine Greek script. The first such example is the inscription on a bronze processional cross from Župa dubrovačka, originating from the archaeological site of the Church of St. George in Buići and dated to the 11th–12th century.[25]

[24] Fisković 1997, pp. 261–275; Marasović 2013, pp. 122–125, Žile 1997, pp. 107–108.

[25] Lupis 1996, pp. 65-77; Žile 1996, pp. 40–64; Žeravica

koji treba tumačiti u okviru nastojanja pridobivanja naklonosti latinske zajednice na krajnjem zapadnom rubu Carstva.[26]

Nedavno identificirani dubrovački grčki natpis stoga svjedoči o složenim kulturno-jezičnim odnosima srednjovjekovnog Dubrovnika te zauzima važno mjesto u višeslojnom i višejezičnom okruženju Ragusina toga vremena.

This find confirms that, during the period of Byzantine administration, Greek script was used in Dubrovnik alongside Latin, as was likewise the case in other Dalmatian cities, although its use appears to have been limited and is attested primarily by a small number of epigraphic finds. Particularly significant in this regard is the reliquary of the head of St. Blaise, which was made specifically for a Latin city within the Byzantine oecumene. The sigla on its reliefs are rendered in a Graecising form of the Latin alphabet. Particularly noteworthy is the depiction of St. Peter holding the keys, the symbol of apostolic foundation and supremacy, which should be interpreted in the context of efforts to secure the allegiance of the Latin community at the westernmost edge of the Empire.[26]

The recently identified Greek inscription from Dubrovnik thus provides further evidence of the complex cultural and linguistic interactions that characterised medieval Dubrovnik and occupies an important place within the multi-layered and multilingual environment of the Ragusan community at the time.

[26] Lupis 2015, str. 136.

et al. 2007, p. 56; Лупис, Милановић 2018, pp. 107-126; Lupis 2023, p. 213.

[26] Lupis 2015, p. 136.

Bibliografija / *Bibliography*

Basić, Zeman 2017-2018
Basić I., Zeman M., In partibus occidentis. Izakov epitaf s Lopuda i pitanje vrhovne vlasti nad Dalmacijom u 5. stoljeću, *Starohrvatska prosvjeta*, s. III, 44–45, 2017–2018.

Bjelovučić 1929
Bjelovučić N. Z., Crvena Hrvatska i Dubrovnik, Matica hrvatska, Zagreb 1929.

Burić 1990
Burić T., Tko je bio prokonzul trogirskog natpisa, *Starohrvatska prosvjeta*, s. III, 20, 1990.

Ferluga 1970
Ferluga J., La Dalmazia fra Bisanzio, Venezia e l'Ungheria ai tempi di Manuele Comneno, *Studi Veneziani 12,* 1970, 63–83.

Ferluga 1976
Ferluga J., Byzantium on the Balkans. *Studies on the Byzantine administration and the Southern Slavs from VII to the XII centuries,* Amsterdam 1976.

Fisković 1997
Fisković I., Crkva sv. Kuzme i Damjana u središtu Dubrovnika, *Dubrovnik VII/4,* 1997, 261-275.

Goldstein 1999
Goldstein I., Bizantska vlast na Jadranu (Dalmacija, Istra i zapadni Jadran), *Sistemi oblasti u severnom Jadranu*, Koper 1999, 49–58.

Jurković 1988-1989
Jurković M., Problem kontinuiteta između antike i romanike u umjetnosti istočnog Jadrana, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti 12–13*, Zagreb 1988–1989, 41–48.

Katić 1999-2000
M. Katić, Kasnoantički grad na Jadranu – Primjer grada Hvara, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 38, Split 1999-2000,19-49.

Katičić 1988
Katičić R., Aedificaverunt Ragusium et habitaverunt in eo. Tragom najstarijih dubrovačkih zapisa, *Starohrvatska prosvjeta, s. III, 18*, 1988.

Katičić 1998
Katičić R., *Literarum studia,* Matica hrvatska, Zagreb 1998

Karaman 1959
Karaman Lj., Dva srednjobizantska ulomka skulpture 12. stoljeća iz Dalmacije, *Zbornik za umetnostno zgodovino 5–6,* Ljubljana 1959, 177–181.

Košćak 1989
Košćak V., Epidaurum — Ragusium — Laus — Dubrovnik, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku,* No. 27, 1989., 7 – 39.

Lupis 1996
Lupis V. B., O ophodnom križu kapljičastog tipa iz Župe dubrovačke*, Župski zbornik II,* Dubrovnik 1996, 65–77.

Lupis 2007
Lupis V. B., O kasnobizantskim zlatarskim likovnim utjecajima u Dubrovniku, *Starohrvatska prosvjeta 34,* Split 2007, 355–377.

Lupis 2015
Lupis V. B., *Dubrovačke srednjovjekovne zlatarske teme*, Zagreb/Dubrovnik, 2015., 136.

Lupis 2023
Lupis V. B., Kult sv. Ilara (Sv. Hilariona) na dubrovačkom području, *Sveti Hilarion u kontekstu svoga vremena*, Zagreb 2023.

Лупис, Милановић 2018
Виниције Б. ЛУПИС– Љубомир МИЛАНОВИЋ, Византијски литијски крст из Жупе дубровачке, u: Љубомир МАКСИМОВИЋ – Бојана КРСМАНОВИЋ (ur.), Зборник радова Византолошког института , LV, Beograd, 2018., 107-126.

Marasović 2013
Marasović T., Dalmatia predromanica 4 - Korpus arhitekture južne Dalmacije, Bosne i Hercegovine te Crne Gore, 2013, Književni krug Split, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika; Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, Split.

Medini 1978
J. Medini, O nekim kronološkim i sadržajnim značajkama poglavlja o Dalmaciji u djelu Cosmographia anonimnog pisca iz Ravene. Putevi i komunikacije u antici, Materijali XVII, Peć, 1978, 69- 83

Menalo 2003
Menalo R., *Ranosrednjovjekovna skulptura / Early Medieval Sculpture,* Dubrovnik 2003.

Ničetić 1996
Ničetić A., *Povijest dubrovačke luke,* Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akadmije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 1996, Dubrovnik.

Peković 2010
Peković Ž., *Crkva sv. Petra Velikog. Dubrovačka predromanička katedrala i njezina predromanička skulptura*., Omega Engineering d.o.o. - Dubrovnik / Centar studia mediterranea pri Filozofskom fakultetu u Splitu, Dubrovnik-Split, 2010.

Steindorff 1984
Steindorff L., *Die dalmatinischen Städte im 12*. Jahrhundert, Köln–Wien 1984, 102–111, 134–136.

Vežić 2014
Vežić P., Ikonografija romaničke katedrale u Dubrovniku, *Ars Adriatica 4*, Zadar 2014, 63–74.

Žile 1996
Žile I., Arheološka baština Župe dubrovačke u kontekstu dubrovačkog kraja, *Zbornik Župe dubrovačke I,* Dubrovnik 1996.

Žile 1997
Žile I., Naselje prije grada, *Dubrovnik VIII/4,* 1997, 107–108.

Žile 2001
Žile I., Kameni namještaj i arhitektonska plastika prve dubrovačke katedrale, *Tisuću godina uspostave dubrovačke (nad)biskupije,* Dubrovnik 2001, 455–576.

Žeravica et al. 2007
Žeravica Z., Kovačić Lj., Perkić D., Perkić M., *Arheološka baština Župe dubrovačke: katalog izložbe*, Dubrovnik 2007.